

(Research Article)

Discourse Study of Written Letters of Imam Ali (as) to Mu'awiyah Based on Van Dijk's Approach

Zahra Afzali^{1*}, Maryam Sadat Ghiasian²

Submit Date: 17 April 2022 **Revise Date:** 22 June 2022

Accept Date: 27 June 2022 **Publication Date:** 22 September 2022

(Page 1-21)

Abstract

Discourse analysis is an interdisciplinary study trend that emerged in 1960-70s following extensive scientific-epistemological changes in fields such as anthropology, ethnography, sociology, cognitive and social psychology, linguistics, semiotics, etc. This trend of study, which examines the language patterns within the text and the relationship between the language and the social and cultural contexts of the text, was applied in 1952 in an article by the famous English linguist Zellig Harris for the first time. Then, it found its way in Linguistics with three approaches, namely structural discourse analysis, functional discourse analysis and critical discourse analysis.

Among the three mentioned approaches, critical discourse analysis (CDA) analyzes meta-language factors such as power, history and ideology. This approach was formed in the second half of the 20th century following the efforts of some linguistic scholars and theorists. Teun Van Dijk is one of the prominent pioneers of study and research in CDA. According to him, ideology in the discourse can be represented through strategies called ideological square, which is based on bilateral contrasts between ingroup and outgroup. Imam Ali's letters to Muawiyah can be analyzed by a descriptive-analytical method based on Van Dijk's ideological square as his discourse aligns with this approach.

This research is important in terms of the fact that the ideology of two opposing thoughts during the history of Islam is elaborated to the audience through CDA. The findings indicate that the ideology of Imam Ali and Muawiyah has led to polarization between the two groups, i.e. the contrast between "us" and "them". In explaining the differences between the two groups in identity, members and actions, the status of the ingroup (us) has

1. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

2. Associate Professor, Department of Linguistics, Payame Noor University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: z.afzali@basu.ac.ir

How to cite this article: Afzali, Z., Ghiasian, M. S. (2022). Discourse Study of Written Letters of Imam Ali (as) to Mu'awiyah based on Van Dijk Approach, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(38), 1-21. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26231.2811

been raised and the status of the outgroup (them) has been degraded. In addition, the nobility of ancestors, purity, believe in God, relation with goods and courage as the most important positive points of "us" and hypocrisy, disbelief, relation with evils and following the devil as the most important negative points of "them" are represented in Imam's discourse. Furthermore, it seems that "true belief in the religion of Islam" versus "deviation from the religion of Islam" are ideologies that can be achieved as a result of the contrast between Ali and Mu'awiyah.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Teun Van Dijk, Ideological Square, Nahj ol-balaghe letters, Imam Ali, Muawiyah.

1. Research Theoretical framework

Teun Van Dijk is a linguist from Netherlands and one of the prominent scholars in CDA. Most of his works are based on the popular discourse of racism among Dutch and Californian whites towards racial minorities, and among the dominant approaches in CDA, his socio-cognitive model has a special place. Van Dijk's ideological square is one of the various methods proposed in the field of critical discourse analysis. Van Dijk believes that ideologies are the fundamental beliefs of each group and its members that cause polarization between groups and the social status of each group in relation to a group or other groups is the basis of this polarization.

The manifestation of ideology is in the form of self-schemas that give the audience information about identity, aims, group membership criteria, relationships with others and social group assets: who are we? who belongs to us? what behaviors are expected of us? what actions are acceptable and what actions are undesirable? what are the goals and ambitions of the group? who are our friends and enemies? and what capabilities and assets do we have?. Whether we are in a position of strength or weakness and whether we are marginalized or in center is determined by the following ideological strategies: Positive self-representation, negative others representation, not saying negative points about oneself and not saying positive points about others

These strategies are known as Van Dijk's ideological square. According to Van Dijk, ideology includes all levels of language, but style and meaning are more affected by it than morphology and syntax, because the former are context-dependent. According to him, the manifestation of ideology at the level of meaning has several subsections. Among them, only the cases that contain evidence in the written letters of Imam Ali (as) to Mu'awiyah are explained. These cases are as follows:

Contrast: According to Van Dijk, contrast occurs when there is a conflict of interests and competition between two groups or when one group dominates the other; thus, ideology is manifested in the discourse as a sign of polarization between us and them. In the discussion of ideological square, the various strategies through which the members of each group introduce themselves and the other side were mentioned previously.

Level of description and degree of detail: The level of description means the brief and vague expression of the negative points of the ingroup and the positive points of the outgroup, and the detailed and clear expression of the positive points of the ingroup and the negative points of the outgroup.

Examples and Illustrations: In the section of positive general statements that each group expresses about itself and negative general statements that they express about the other group, examples and illustrations in the form of events and stories that have happened before are applied in order for more emphasis on utterances and increasing the audience's beliefs. The noteworthy point in this section is the reference to the documents that legitimize discourse. In an objective and neutral definition of ideology, Van Dijk presents two negative and positive aspects of ideology, which is a tool for legitimizing domination in the negative state and a means of legitimizing resistance against domination and social inequalities.

2. Method

This study was carried out using a descriptive-analytical method. First, the authors introduced Van Dijk's approach briefly, and, then, a number of its components, which include pieces of evidence in the letters of Imam Ali to Muawiyah were explained. Finally, the evidence related to those components was extracted from the letters and the most prominent ones were analyzed.

3. Conclusion

The conclusions of the present research are as follows:

-The ideology of Imam Ali (a.s.) and Mu'awiyah has led to polarization between them as two groups and, in other words, a contrast between "us" and "them"; providing information about the identity of his group as Hashem's children and introduces the members of his group as the ones characterized by desirable traits whose actions are aligned with the religion of God, Imam (a.s.) has exalted the status of the ingroup. He also provides information about the identity of the outgroup as Umayyad children and introduces its members as the one characterized by

- unfavorable traits whose actions are not aligned with the religion of God as they defy it. In this way, he has degraded the status of the outgroup.
- The contrast between "us" and "them" is represented by the comparison of ancestors and lineages, desirable and unfavorable traits, friends and enemies, and the actions of the two groups
 - The level of description and the degree of detail are used to represent some of Muawiya's unfavourable traits.
 - Some of the positive points of "us" and some of the negative points of "them" have been represented by giving examples. This strategy increases the audience's belief.
 - It seems that as a result of the contrast between Imam (a.s.) and Mu'awiyah, two ideologies are manifested in the speech of the Imam (a.s.): "true belief in the religion of Islam" versus "deviation from the religion of Islam".
 - The nobility of ancestors, purity, belief in God, relation with good people and courage are the most important positive points of "us" and hypocrisy, disbelief, relation with evils, and following the devil are the most important negative points represented in the discourse of Imam.

References

[In Persian]

- Paltridge, B. (2021). **Discourse Analysis: An Introduction**. Translated by T. Hemati. Second Edition, Tehran: Neviseh Farsi Publications.
- Bashir, H. (2021). **Practical Discourse Analysis Method**. First Edition. Tehran: Soroush publication.
- Ghiasian, M. S. (2007). "Representation of Us and Them: The Images of Muslims and White People in western Periodicals after 9/11 2011". **Rasaneh**, 4(72), 205-213.
- Ghiasian, M. S. (2007). **Representation of Islam in English and American Periodicals before and after 9/11 Based on Critical Discourse Analysis**. PhD Dissertation. Tarbiyat Modares University.
- Ghajari, H. A. and Nazari, J. (2013). **Using Discourse Analysis in Social Research**. First Edition. Tehran: Jame'eh Shenasan Publications.

[English]

- Van Dijk, T. (2000). **Ideology and discourse: A multidisciplinary Introduction**. Barcelona: Pompeu Fabra University.

(مقاله پژوهشی)

گفتمان کاوی نامه‌های امام علی (ع) به معاویه بر اساس رویکرد وندایک

زهرا افزلی^{۱*}، مریم سادات غیاثیان^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۲۸

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۰۶

(از ص ۵ تا ۲۱)

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی (تگفا) یکی از رویکردهای جدید تحلیل گفتمان است که بر اساس آن عوامل فرازبانی همچون قدرت، تاریخ و ایدئولوژی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این رویکرد در نیمه دوم قرن بیستم به همت برخی از اندیشمندان و نظریه‌پردازان علم زبان‌شناسی شکل گرفت. تئون وندایک از جمله افراد برجسته و از پیشگامان مطالعه و پژوهش در زمینه تگفاست. به عقیده او ایدئولوژی در گفتمان می‌تواند از طریق راهکارهایی به نام مربع ایدئولوژیکی بازنمایی شود که مبنای این راهکارها، وجود تقابل‌های دوگانه میان گروه خودی و غیرخودی است. گفتمان امام علی (ع) در نامه‌هایش خطاب به معاویه از چنین ویژگی برخوردار است که می‌توان آن را بر اساس رویکرد وندایک و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی مورد کاوش قرار داد. این پژوهش از آن جهت حائز اهمیت است که در آن ایدئولوژی دو تفکر متقابل در تاریخ اسلام، از طریق روش تگفا برای مخاطب تشریح می‌گردد. یافته‌ها بیانگر آن است که ایدئولوژی امام علی (ع) و معاویه منجر به قطب‌بندی میان دو گروه و به عبارت دیگر تقابل «ما» و «آن‌ها» گردیده است این در حالی است که با تبیین وجوه اختلاف دو گروه در هویت، اعضا و اعمال جایگاه گروه خودی (ما) اعتلا و جایگاه گروه غیر خودی (آن‌ها) تنزل یافته است. علاوه بر این شرافت نسب، خلوص، ایمان به خدا، معاشرت با نیکان و شجاعت به عنوان مهمترین نکات مثبت «ما» و نفاق، کفر، معاشرت با بدان و پیروی از شیطان به عنوان مهمترین نکات منفی «آن‌ها» در گفتمان امام علی (ع) بازنمایی گردیده است. همچنین به نظر می‌رسد که ایدئولوژی امام علی (ع) یعنی «اعتقاد راستین به دین اسلام» و ایدئولوژی معاویه یعنی «انحراف از دین اسلام» در نتیجه تقابل آن دو متجلی شده است.

کلید واژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، تئون وندایک، مربع ایدئولوژیکی، نامه‌های نهج البلاغه، امام علی (ع)، معاویه.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۲. دانشیار گروه زبان‌شناسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

اصطلاح گفت‌مان که در علوم مختلف کاربرد یافته «از واژه فرانسوی (dis- Koor) discourse و لاتین discurs-us به معنی گفتگو و محاوره، گفتار گرفته شده» (قجری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۷) و به علت گستردگی کاربردش در بسیاری از حوزه‌ها تعاریف متفاوتی درباره آن و رویکردهای متعددی جهت تحلیل آن ارائه گردیده است که این امر مقدمات را برای پیدایش اصطلاحی به نام «تحلیل گفت‌مان» فراهم نموده است.

طبق گفته صاحب‌نظران «تحلیل گفت‌مان گرایش مطالعاتی بین‌رشته‌ای است» (بشیر، ۱۳۹۹: ۵۱) «که از اواسط دهه ۱۹۶۰ تا اواسط دهه ۱۹۷۰ در پی تغییرات گسترده علمی- معرفتی در رشته‌هایی چون انسان‌شناسی، قوم‌نگاری، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی ادراکی و اجتماعی، زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی و سایر رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی علاقمند به مطالعات نظام‌مند ساختار و کارکرد و فرآیند تولید گفتار نوشتار ظهور کرده است.» (قجری و همکاران: ۳۵)

این گرایش مطالعاتی «که به بررسی الگوهای زبانی درون متن و ارتباط میان زبان و بافت‌های اجتماعی و فرهنگی متن می‌پردازد» (پالتریج، ۱۳۹۹: ۱۴) «نخستین بار در سال ۱۹۵۲ در مقاله‌ای از زبان‌شناس معروف انگلیسی زیگ هریس به کار رفته است» و پس از آن به علم زبان‌شناسی راه یافته است. تحلیل گفت‌مان در این علم دارای «سه رویکرد به نام‌های تحلیل گفت‌مان ساخت‌گرا، تحلیل گفت‌مان نقش‌گرا و تحلیل گفت‌مان انتقادی است.» (بشیر، ۱۳۹۹: ۵۵)

در میان سه رویکرد یاد شده، تحلیل گفت‌مان انتقادی «تلاش می‌کند الگوهای مبهم نابرابری‌های اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و روابط قدرت را بین افراد و گروه‌ها روشن و آشکار نماید.» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۹) از این قول برمی‌آید که عوامل فرازبانی از قبیل ایدئولوژی، قدرت و ... در تحلیل گفت‌مان انتقادی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. عناوین آثار پیشگامان این رویکرد دلیلی برای این مدعا در قول ذیل است که در آن این‌گونه سخن به میان آمده «اگرچه به لحاظ پیشینه نظری مطالعات انجام شده، نقطه آغاز شاخه تحلیل گفت‌مان انتقادی را باید در آراء اندیشمندانی همچون میشل فوکو^۱ و مارکس^۲ جست‌وجو نمود، اما این شاخه از مطالعات زبان‌شناختی از سال ۱۹۸۹ در محتوای کتاب‌هایی با عناوین «زبان و قدرت» از نورمن^۳ فرکلاف (۱۹۸۹) «زبان، قدرت و ایدئولوژی» روث وداک^۴ (۱۹۸۹) و یا در کتاب تئون وندایک^۵ پیرامون نژادپرستی در محافل زبان‌شناسی به‌طور مجزا مطرح گردید.» (لاک، ۱۳۹۳: ۸)

باوجوداینکه هریک از افراد یادشده در رشد و اعتلای رویکرد تحلیل گفت‌مان انتقادی نقش خاصی دارند؛ اما طبق گفته برخی در میان آنان «تئون وندایک از ابتدای شکل‌گیری این گرایش جدید همواره

1. Michel Foucault

2. Marx

3. Norman

4. Ruth Waddock

5. Theon Wendike

یکی از چهره‌های شاخص و پیش‌رو بوده است» (سلطانی، ۱۳۹۷: ۵۷). مربع ایدئولوژیک او که بر تقابل دو گروه استوار است مبنای این پژوهش قرار گرفته که در بخش‌های بعدی توضیح داده خواهد شد.

۱-۱. بیان مسأله

گفتمان‌هایی که در آن‌ها میان گوینده و مخاطب قطب‌بندی وجود دارد جزء مناسب‌ترین گفتمان‌ها جهت تحلیل بر اساس نظریه وندایک به شمار می‌آیند. گفتمان امام علی(ع) در نامه‌هایش خطاب به معاویه در نهج‌البلاغه از آن جمله است. زیرا معاویه «از دشمنان امام (ع) [بود]» (جلیلیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶) که «به بهانه خون‌خواهی عثمان به تقابل با [او] اقدام [کرد]» (اسماعیل‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۲) و «با ایراد این شبهه که علی(ع) از یاری عثمان خودداری کرده تمام گناه آن را بر عهده آن حضرت گذاشت و کینه استوارتر شد» (بابایی آملی، بی‌تا: ۵۱۸).

امام(ع) شانزده نامه از نامه‌های نهج‌البلاغه را برای او نوشته و در لابه‌لای مطالب آن نامه‌ها موضع مخالف خود را نسبت به او و خاندانش اعلام کرده است، بنابراین نامه‌های مذکور بیان‌گر چگونگی رابطه امام(ع) و معاویه هستند که تحلیل گفتمان امام(ع) در آن‌ها بر اساس نظریه وندایک از آن رابطه پرده برمی‌دارد و این مسأله‌ای است که در پژوهش حاضر مورد توجه قرار می‌گیرد تا در این راستا به سؤالات ذیل پاسخ داده شود.

۱- گروه خودی و گروه غیرخودی چه جایگاهی دارند؟

۲- چه نکاتی از نکات مثبت «ما» و چه نکاتی از نکات منفی «آن‌ها» بازنمایی شده است؟

۳- باور بنیادین «ما» و «آن‌ها» چیست؟

به‌منظور پاسخ‌گویی به سؤالات یاد شده ابتدا پیشینه، ضرورت و اهمیت پژوهش و چارچوب نظری پژوهش تبیین و سپس گفتمان امام(ع) در نامه‌های مذکور تحلیل می‌گردد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

با بررسی به‌عمل‌آمده مشخص شد که نامه‌های امام(ع) به معاویه از برخی جنبه‌ها و با برخی رویکردها واکاوی شده است. موارد ذیل از آن جمله‌اند:

- «تحلیل گفتمان انتقادی نامه امام علی(ع) به معاویه» (۱۳۹۵) (نوشته علی صفایی و بهروز سلطانی، مجله جستارهای زبانی، شماره ۳۵). در این پژوهش نامه ۲۸ نهج‌البلاغه که مخاطب آن معاویه است با به‌کارگیری گرامر هلیدی از نظر سه فرانش اندیشگانی، میان‌فردی و متنی بررسی گردیده است.

- «تحلیل گفتمان نامه دهم نهج‌البلاغه بر اساس الگوی فرکلاف» (۱۳۹۹) (نوشته عبدالحسین ذکایی و همکاران، مجله ادب عربی، شماره ۲). در این پژوهش نامه ۱۰ نهج‌البلاغه که مخاطب آن معاویه است بر مبنای الگوی گفتمان فرکلاف واکاوی شده است.

- «تحلیل گفتمانی بیعت در نامه‌های حضرت علی(ع) و معاویه بر پایه نظریه مدیریت هماهنگ معنا» (۱۳۹۸) (نوشته حسن بشیر، مجله پژوهش‌های نهج‌البلاغه، شماره ۶۲). در این پژوهش مفهوم

- «بیعت» با روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) بر پایه نظریه مدیریت هماهنگ معنا در نامه‌های رد و بدل شده میان حضرت علی (ع) و معاویه مورد تحلیل قرار گرفته است.
- «تحلیل مبانی سیاست‌ورزی امام علی (ع) در نامه ۶۴ نهج‌البلاغه با الگوبری از روش فرکلاف (تحلیل گفتمان انتقادی) (۱۳۹۹) (نوشته سید محمد موسوی بفرولی و همکاران، مجله مطالعات فهم حدیث، شماره ۱۳) در این پژوهش مبانی سیاست‌ورزی امام علی (ع) در نامه ۶۴ نهج‌البلاغه که مخاطب آن معاویه است بر اساس نظریه فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، مورد بررسی واقع شده است.
- «تحلیل محتوای نامه‌های امام علی (ع) به معاویه با محور واکاوی سهم اخلاق در مناسبات حکومتی» (۱۳۹۹) (نوشته علی‌رضا نوری و مهدی جامعی، مجله پژوهش‌های سیاست اسلامی، شماره ۱۸)، در این پژوهش اخلاق، در نامه‌های امام (ع) به معاویه تحلیل گردیده است.
- «بررسی و تحلیل نامه‌های امام علی (ع) به معاویه با تکیه بر نظریه ساختارگرایی» (۱۳۹۸) (مقاله سید ابوالفضل سجادی و زهرا کوچکی نیت، مجله مطالعات ادبی متون اسلامی، شماره ۱۵۵). در این پژوهش نامه‌های امام (ع) به معاویه بر پایه نظریه ساختارگرایی در سه سطح آوایی، ترکیبی و واژگانی مورد کاوش واقع شده است.
- با توجه به آنچه در پیشینه پژوهش از آن سخن به میان آمد این نتیجه حاصل می‌شود که نامه‌های امام (ع) به معاویه دربردارنده موضوعاتی هستند که موجب جلب توجه محققان شده و آن‌ها را به تحقیق درباره نامه‌های ایشان واداشته است. اما نکته قابل ذکر درباره سابقه پژوهش حاضر این است که با وجود این که در برخی پژوهش‌های مذکور به تحلیل گفتمان نامه‌های امام (ع) به معاویه پرداخته شده؛ اما رویکرد تحلیل گفتمان در آن‌ها با رویکرد تحلیل گفتمان در این مقاله متفاوت است؛ بنابراین پژوهشی نو و بدون سابقه به شمار می‌آید.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

اهمیت پژوهش حاضر در این است که از میان نامه‌های امام (ع) در نهج‌البلاغه نامه‌های او برای معاویه محور پژوهش قرار گرفته و این در حالی است که بیشترین نامه‌های امام (ع) در نهج‌البلاغه به معاویه اختصاص یافته است؛ بنابراین از گستره و تنوع خاصی نسبت به نامه‌های دیگر مخالفانش برخوردار است. نکته دیگری که درباره اهمیت پژوهش حاضر گفتنی به نظر می‌آید این است که نامه‌های مذکور مشتمل بر شواهدی درخور توجه و متناسب با مؤلفه‌های نظریه وندایک هستند که بررسی آن‌ها منجر به تجلی ایدئولوژی امام (ع) و معاویه خواهد شد.

۲. بحث

۲-۱. چارچوب نظری پژوهش

تئون ون دایک، زبان‌شناسی اهل هلند و یکی از افراد شاخص در حوزه تکفاست. اکثر آثار وی بر پایه گفتمان نژادپرستی رایج میان سفیدپوستان هلندی و کالیفرنایی نسبت به اقلیت‌های نژادی شکل گرفته و از میان رویکردهای غالب در تکفا، انگاره اجتماعی- شناختی وی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. (غیاثیان، ۱۳۸۶: ۲۷)

مربع ایدئولوژیکی ون دایک یکی از روش‌های مختلف مطرح شده در حوزه تحلیل گفتمان انتقادی است (ون دایک، ۲۰۰۰: ۴۴). وی معتقد است ایدئولوژی‌ها، باورهای بنیادین هر گروه و اعضای آن هستند (همان: ۷) که موجب قطب‌بندی میان گروه‌ها می‌شوند [درحالی‌که] جایگاه اجتماعی هر گروه نسبت به گروه یا گروه‌های دیگر اساس این قطب‌بندی است. (همان: ۴۳)

تجلی ایدئولوژی به صورت خود-طرح‌واره‌هایی^۱ است که اطلاعاتی درباره هویت، اهداف، ملاک‌های عضویت در گروه، روابط با سایرین و داشته‌های گروه‌های اجتماعی به مخاطب می‌دهد (همان: ۱۸) که هستیم؟ چه کسانی از ما هستند؟ چه رفتارهایی از ما انتظار می‌رود؟، چه اعمالی پسندیده و چه اعمالی ناپسند است؟، اهداف و آمال گروه چیست؟، دوستان و دشمنان ما چه کسانی هستند؟ و چه توانمندی‌ها و داشته‌هایی داریم؟. اینکه در جایگاه قدرت باشیم یا ضعف، در حاشیه باشیم یا در رأس، با راهکارهای ایدئولوژیکی زیر بیان می‌شود:

- بازنمایی مثبت خود

- بازنمایی منفی دیگران

- عدم بیان نکات منفی خود

- عدم بیان نکات مثبت دیگران

این راهکارها با عنوان مربع ایدئولوژیکی ون دایک شناخته می‌شوند. به باور ون دایک، ایدئولوژی کلیه سطوح زبان را دربر می‌گیرد، اما سبک و معنا بیشتر از صرف و نحو تحت تأثیر آن واقع می‌شوند، زیرا بافت‌وابسته‌اند (همان: ۴۳). از نظر او، تجلی ایدئولوژی در سطح معنا دارای زیربخش‌های متعددی است که از میان آن‌ها فقط مواردی تبیین می‌شوند که دربردارنده شواهدی در نامه‌های امام علی (ع) به معاویه هستند. آن موارد عبارتند از:

۲-۱-۱. تقابل^۲

از نظر ون دایک تقابل زمانی [به وجود می‌آید] که تضاد منافع و رقابت بین دو گروه در میان باشد یا یکی بر دیگری سیطره داشته باشد، بدین ترتیب ایدئولوژی در گفتمان تجلی می‌یابد و قطب‌بندی میان ما و

1. Self-schema

2. Contrast

آن‌ها شکل می‌گیرد که نشانه تقابل بین دو گروه است (همان: ۴۹). پیشتر در بحث مربع ایدئولوژیکی به انواع راهکارهایی که از طریق آن اعضای هر گروه به معرفی خود و طرف دیگر می‌پردازند اشاره شد.

۲-۱-۲. سطح توصیف و میزان جزئیات

منظور از سطح توصیف، بیان مختصر و مبهم نکات منفی گروه خودی و نکات مثبت گروه غیر خودی و بیان مفصل و روشن نکات مثبت گروه خودی و نکات منفی گروه غیر خودی است. در بازنمایی مثبت خود، بیان جزئیات و تفصیل موضوع، در راستای تأکید بیشتر صورت می‌گیرد و در مقابل، کلی‌گویی و بیان اجمالی مطلب زمانی است که نکات منفی خود یا نکات مثبت دیگران مدنظر گوینده/ نویسنده است. (همان: ۴۷).

۲-۱-۳. شاهد مثال

منظور از شاهد مثال، ارائه نمونه و اشاره به حوادث و داستان‌هایی است که پیشتر رخ داده است و در بخش کلیات مثبتی که هر گروه درباره خود و کلیات منفی که درباره گروه مقابل بیان می‌کند موجب تأکید بیشتر بر صحت گفته‌ها و افزایش باور مخاطب می‌شود (همان: ۴۹). نکته قابل توجه در این بخش، اشاره به مستندات است که موجب مشروعیت‌بخشی^۱ به گفتمان می‌شود. ون‌دایک (۲۰۰۲) به نقل از غیاثیان، (۱۳۸۶: ۲۰۷)، ون‌دایک در تعریفی بی‌طرفانه و خنثی از ایدئولوژی به ارائه دو جنبه منفی و مثبت ایدئولوژی می‌پردازد که در حالت منفی، ابزاری در جهت مشروعیت‌بخشی به سلطه و در حالت مثبت، ابزاری در راستای مشروعیت‌بخشی به مقاومت در برابر سلطه و نابرابری‌های اجتماعی است. (ون‌دایک، ۲۰۰۰: ۷-۸)

۲-۲. تحلیل گفتمان امام علی (ع) در نامه‌هایش به معاویه

در بخش چارچوب نظری، مؤلفه‌های تقابل، سطح توصیف و میزان جزئیات و شاهد مثال از مربع ایدئولوژیکی ون‌دایک در سطح معنا تشریح شد. این مؤلفه‌ها در نامه‌های امام (ع) به معاویه از شواهدی برخوردارند که در ادامه مورد تحلیل و واکاوی قرار می‌گیرند.

۲-۲-۱. تقابل

بر اساس مطالب پیش گفته تضاد منافع و رقابت دو گروه، منجر به قطب‌بندی میان «ما» و «آن‌ها» و بروز تقابل و تجلی ایدئولوژی در گفتمان می‌گردد. طبق بررسی به‌عمل آمده در نامه‌های امام (ع) به معاویه با در نظر گرفتن این مسائل سه شاهد برای تقابل یافت شد که در هر سه شاهد امام (ع) و معاویه دو گروهی هستند که تضاد منافع آن‌ها سبب قطب‌بندی میان «ما» یعنی امام (ع) و «آن‌ها» یعنی معاویه و جلوه‌گر شدن ایدئولوژی امام (ع) در گفتمان او گردیده است.

اولین شاهد تقابل در نامه ۱۷ مشاهده می‌شود، آن‌جا که امام (ع) معاویه را مورد خطاب قرار داده و فرموده است: «وَأَمَّا قَوْلُكَ إِنَّا بَنُو عَبْدِ مَنَافٍ فَكَذَلِكَ نَحْنُ وَ لَكِنْ لَيْسَ أُمِّيَّةُ كَهَاشِمٍ وَ لَأَحْرَبُ كَعَبِدِ الْمُطَّلِبِ وَ لَا أَبُو سُفْيَانَ كَأَبِي طَالِبٍ وَ لَا الْمُهَاجِرُ كَالطَّلِيقِ وَ لَا الصَّرِيحُ كَالصَّبِيقِ وَ لَا الْمُحِقُّ كَالْمُبْطِلِ وَ لَا الْمُؤْمِنُ كَالْمُدْغِلِ وَ

لَيْسَ الْخُلَفُ خَلْفٌ يَتَّبِعُ سَلْفًا هُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَ فِي أَيْدِينَا بَعْدُ فَضْلُ التُّبُوَّةِ الَّتِي أَذَلَّنَا بِهَا الْعَزِيزَ وَ نَعَشْنَا بِهَا الدَّلِيلَ» (نامه/۱۷).

«و اما قول تو: همانا ما فرزندان عبدمناف هستیم» پس ما نیز [هستیم] و اما امیه مثل هاشم و حرب، مثل عبدالمطلب و ابوسفیان، مثل ابی طالب و مهاجر، مثل آزاد شده و خالص، مثل چسبیده و حق گو، مثل یاوه گو و مؤمن، مثل دغل باز نیست و چه جانشین بدی که مطیع نیاکانی باشد که در آتش جهنم سقوط کرد. و پس از آن فضل نبوتی که با آن عزیز را ذلیل کردیم و با آن ذلیل را توان بخشیدیم در دستان ماست». امام(ع) در این عبارت ابتدا از قول معاویه که خاندانش را فرزندان عبدمناف خوانده سخن به میان آورده، سپس خاندان خود را نیز فرزندان عبدمناف دانسته، این در حالی است که تعدادی از افراد این دو خاندان را نام برده و به عدم شباهت آن‌ها و نیز عدم شباهت مهاجر و آزاده، خالص و چسبیده، حق گو و یاوه گو، مؤمن و دغل باز اشاره کرده، ضمن این که جانشین پیرو پیشینیان بد را بد تلقی کرده است. علاوه بر این به وجود فضل نبوت در دست خاندان خود اذعان نموده است.

قول امام(ع) (فَكَذَلِكَ نُحْنُ) در واکنش به قول معاویه (إِنَّا بَنُو عَبْدِ مَنَافٍ) بیان گر این است که نسب آن دو به عبدمناف می‌رسد، زیرا امام (ع) فرزند «ابوطالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف» (قائدان، ۱۳۷۶: ۲۱) و معاویه فرزند «صخر بن حرب بن امیه بن عبدشمس بن عبدمناف» (محلاتی، ۱۳۸۴: ۴) است. با وجود اشتراک امام(ع) و معاویه در رسیدن نسبشان به عبدمناف، آن‌ها طبق آن چه در شاهد مذکور به آن اشاره شده در پنج مسأله به شرح ذیل با یکدیگر فرق دارند:

اولین فرق در شرافت دو خاندان است و درباره آن‌ها چنین گفته شده که «شرف بنی هاشم به یکدیگر پیوسته است و از بزرگی به بزرگ دیگر رسیده است [درحالی که] بنی عبدشمس چنان نیستند.» (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۵: ۴۶۹/۶)

دومین فرق در عزت امام(ع) به دلیل مهاجرت و ذلت معاویه به علت آزادی از بند اسارت است، زیرا همان طور که نقل شده «امام علی(ع) با مسلمانان خارج شد درحالی که مکه را ترک و به سوی مدینه هجرت نمود و آن فضیلت بزرگی است که مهاجرین از جمله امام(ع) را ارجمند گردانید [و اما] معاویه در فتح مکه اسیر شد پس رسول خدا بر او منت نهاد و او را آزاد نمود.» (موسوی، ۱۴۱۸: ۱۸۳/۴)

سومین فرق در چگونگی اسلام آوردن آن دو است، زیرا بنا به عقیده برخی امام(ع) در عبارت «الصريح كاللصيق» (خالص مثل چسبیده) با ذکر واژه صریح «به خود اشاره می‌کند که مسلمانی خالص است درحالی که معاویه از روی عقیده به اسلام نگرود [بلکه] از ترس شمشیر مسلمان شد.» (موسوی، ۱۴۱۸: ۱۸۳/۴)

چهارمین فرق در راه و مسیر آن دو است چنانچه بر اساس نظرات ارائه شده «راه امام(ع) بر حق است و آن چه می‌گوید و باور دارد، درست و مطابق با واقع است و راه و عملکرد دشمنش [معاویه] راه باطل و نادرستی است.» (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۶۷۴/۴)

پنجمین فرق در میزان اعتقاد آن دو به دین خداست، زیرا چنان‌که اشاره شده «بالاترین امتیاز امام، شرافت ایمانی اوست [درحالی‌که] دشمنش [معاویه] دارای باطنی خبیث همراه با نفاق است.» (همان: ۶۷۴)

در عبارات پیشین پنج فرق میان امام (ع) و معاویه با توجه به گفته‌های او و با استناد به دیگر منابع تبیین شد. پنج فرق مذکور نشان‌گر پنج تقابل در کلام امام (ع) است که در هر یک، او به‌عنوان «ما» در مقابل معاویه به‌عنوان «آن‌ها» قرار گرفته است. ضمن این‌که نکات مثبت «ما» از جهت نسب و فضیلت و نکات منفی «آن‌ها» نمایان شده است.

نامه ۲۸ دومین شاهی است که بر تقابل دلالت می‌کند، وقتی که امام (ع) معاویه را با عبارت ذیل مورد خطاب قرار داده است:

«فَإِنَّا صَنَعْنَا رَبَّنَا وَ النَّاسُ بَعْدُ صَنَعُوا لَنَا لَمْ يَمْنَعْنَا قَدِيمُ عِزَّنَا وَ لَا عَادِي طَوْلَنَا عَلَى قَوْلِكَ أَنْ خَلَطْنَاكُمْ بِأَنْفُسِنَا فَتَكْحَنَّا وَ أَنْتَكْحَنَا وَ لَسْتُمْ هُنَاكَ وَ أَنَّى يَكُونُ ذَلِكَ كَذَلِكَ وَ مِنَّا النَّبِيُّ وَ مِنْكُمْ الْمُكَذِّبُ وَ مِنَّا أَسَدُ اللَّهِ وَ مِنْكُمْ أَسَدُ الْأَخْلَافِ وَ مِنَّا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ مِنْكُمْ صَبِيَّةُ النَّارِ وَ مِنَّا خَيْرُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ مِنْكُمْ حَمَّالَةُ الْحَطَبِ فِي كَثِيرٍ مِمَّا لَنَا وَ عَلَيْنَا» (نامه/۲۸).

«پس همانا ما دست پرورده خدایمان هستیم و مردم پس از آن دست‌پرورده ما هستند. عزت و قدرت دیرین ما در مقابل قوم تو مانع ما نشد که ما خودمان را با شما درآمیزیم، پس ازدواج کردیم و به عقد درآوردیم و شما نیستید و آن چه‌طور چنین است درحالی‌که پیامبر از ما و تکذیب‌کننده از شما و شیر خدا از ما و شیر هم‌پیمان‌ها از شما و دو سرور جوانان اهل بهشت از ما و کودکان آتش از شما و بهترین زنان جهانیان از ما و زن هیزم‌کش از شماست؟ در بسیاری از چیزهایی که به نفع ما و به ضرر شماست.»

امام (ع) در این عبارت به معرفی گروه خود یعنی «ما» پرداخته و تصریح نموده که گروهش دست پرورده خداوند و مردم نیز دست‌پرورده آن هستند. علاوه بر این از دیرینگی عزت و قدرت گروهش و درهم آمیختن آن با گروه معاویه در امر ازدواج سخن به میان آورده، سپس با بیان تقابل دوستان در برابر دشمنان، گروه خود را معرفی کرده است. بدین ترتیب که پیامبر، شیر خدا و دو سرور جوانان اهل بهشت و بهترین زنان جهانیان را در زمره دوستان «ما» و تکذیب‌کننده، شیر هم‌پیمان‌ها، کودکان آتش و زن هیزم‌کش را در ردیف دشمنان «ما» قرار داده است. برخی از شارحان نهج‌البلاغه به افرادی که در این قطب‌بندی در تقابل با یکدیگر هستند اشاره کرده‌اند. بنا به عقیده بعضی از آن‌ها، مراد از تکذیب‌کننده «ابوجهل بن هشام» است که قرآن نیز به او اشاره می‌فرماید: «و ذرني و المكذبين» (ابن‌میثم، ۱۳۷۵: ۷۶۰/۴).

و به‌نظر برخی دیگر تکذیب‌کننده «ابوسفیان بن حرب است که دشمن رسول خدا و جمع‌کننده لشگر برای جنگ با او بوده است» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۷۵: ۴۶۱/۶). منظور از «أسدالله» (شیر خدا) «حمزه بن عبدالمطلب است که پیغمبر اکرم به‌علت دلبری و دفاع وی از دین خداوند، او را شیر خدا نامیده است» (ابن‌میثم، ۱۳۷۵: ۷۶۰/۴). مقصود از «أسدالاحلاف» (شیر هم‌پیمان‌ها) «أسد بن عبدالعزی است که با بنی

عبدمناف و بنی زهره و بنی اسد و تیم و بنی الحارث بن فهر بر جنگ بنی قصى هم سوگند شدند تا آن چه از ریاست کعبه معظمه در دست بنی عبدالدار است باز گیرند. [هم چنین گفته شده] أسد الاحلاف ابوسفیان است که در غزوه خندق احزاب را گرد آورد و آنان را بر کشتن پیغمبر (ص) سوگند داد» (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۸۹۷/۵). و اما [دو سرور جوانان اهل بهشت طبق قول رسول خدا (ص) امام حسن (ع) و امام حسین (ع) هستند. هنگامی که درباره آن ها فرمود:] «الحسن و الحسین سیدا شباب أهل الجنة» (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۳۱/۴).

منظور از «کودکان آتش، فرزندان عقبه بن ابی معیط است که پیامبر به او فرمود: سرانجام برای تو و آنان آتش است و برخی [گفته اند] فرزندان مروان بن حکم هستند که هنگام بلوغشان جهنمی شدند» (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۷۶۰/۴)، و اما «بهترین زنان جهانیان حضرت فاطمه سلام الله علیها است» (القمی، ۱۴۰۱: ۳۷)، و زن هیزم کش «ام جمیل دختر حرب بن امیه است که خداوند متعال وی را حمالة الحطب نامید. این زن خارهای بیابان را جمع می کرد و در راه رسول خدا می انداخت تا به این طریق به او آزار برساند» (مقریزی، بی تا: ۷۱).

در عبارات پیشین با استناد به منابعی، کلام امام (ع) تشریح و تبیین گردید و با ارائه توضیحاتی روشن شد افرادی که امام (ع) بدون ذکر نام از آن ها سخن به میان آورده چه کسانی هستند و به چه دلیل و با توجه به چه ویژگی به آن القاب خاص ملقب شده اند. هم چنین روشن شد که آن افراد با قطب بندی در تقابل با یکدیگر قرار دارند و آن هایی که جزء گروه امام (ع) به عنوان «ما» هستند متصف به صفات پسندیده و آن هایی که جزء گروه معاویه به عنوان «آن ها» هستند متصف به صفات ناپسندند. بنابراین از طریق راهکار تقابل، معاشران «ما» (خوبان) و معاشران «آن ها» (بدان) مشخص شده است.

علاوه بر نامه های ۱۷ و ۲۸، نامه ۶۴ نیز در بردارنده شاهدی دال بر تقابل است. در این شاهد که نامه مذکور با آن آغاز شده، امام (ع) این گونه با معاویه سخن گفته است:

«أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّا كُنَّا نَحْنُ وَ أَنْتُمْ عَلَى مَا ذَكَرْتُمْ مِنَ الْأُلْفَةِ وَ الْجُمَاعَةِ فَفَرَّقَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ أَمْسِ أَنَا أَمْنَا وَ كَفَرْتُمْ وَ الْيَوْمَ أَنَا اسْتَقَمْنَا وَ فُتِنْتُمْ وَ مَا أَسْلَمَ مُسْلِمُكُمْ إِلَّا كَرَاهًا» (نامه/۶۴).

«اما بعد پس همانا ما و شما بنا بر آن چه که بیان کردی در الفت و اتحاد بودیم، پس دیروز میان ما و شما جدایی افکند که ما ایمان آوردیم و شما کافر شدید و امروز که ما پایدار ماندیم و شما فریب داده شدید و مسلمان شما به اسلام نگرید مگر از روی بی میلی (با کراهت)» (نامه/۶۴).

امام (ع) در این عبارت ابتدا به رابطه حسنه خاندان خود و خاندان معاویه و سپس به جدایی آن ها و تفاوت اعمالشان اشاره کرده است. آن چه در این راستا ذکرش ضروری به نظر می رسد اشاره به مسائل مذکور در نامه ای است که آن نامه «از جمله نامه های امام (ع) در پاسخ به معاویه است.» (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۳۴۶/۵)

معاویه در نامه‌اش «از الفت و اتحاد هاشمیان و امویان در ایام شرک و جاهلیت سخن گفته درحالی که امام (ع) انکار نکرده که آن دو اهل یک خاندان هستند و آن خاندان عبدمناف است، اما پس از آن به اموری اشاره کرده است که موجب جداییشان شد [که آنها عبارتند از]:

- ۱- اسلامی که به دست پیامبر (ص) ظهور کرد میان آن‌هایی جدایی افکند پس هنگامی که هاشمیان به رسول خدا ایمان آوردند، امویان به رسول خدا کفر ورزیدند.
- ۲- هاشمیان برخط خدا و پیامبر او پایدار ماندند و از سنت منحرف نشدند، درحالی که امویان منحرف شدند و برخط صداقت و تقوی باقی نماندند.
- ۳- امویان اسلام نیاوردند مگر با کراهت و اجبار از ترس کشته شدن (موسوی، ۱۴۱۸: ۱۴۵/۵).

مطالب فوق‌الذکر بیان‌گر این است که خاندان امام (ع) یعنی بنی‌هاشم و خاندان معاویه یعنی بنی‌امیه با وجود هم‌بستگی در دوره جاهلیت، پس از ظهور اسلام هر یک در تعامل با دین خدا و پیامبر او شیوه متفاوتی را برگزیدند و همین امر منجر به جدایی آن‌ها شد درحالی که بنی‌هاشم اسلام را با رضایت قلبی پذیرفتند، امویان اعلام مخالفت کرده و از پذیرش آن سرباز زدند.

با توجه به توضیحاتی که درباره شاهد مذکور ارائه شد می‌توان برداشت نمود که عکس‌العمل خاندان امام (ع) و خاندان معاویه در گرویدن به دین اسلام منشأ تقابل آن‌ها در ایمان و کفر است و این در حالی است که ایمان، بسیاری از فضائل و کفر، بسیاری از رذائل را در برمی‌گیرد. در نهایت می‌توان تقابل بالا را به صورت زیر خلاصه کرد: نکات مثبت متعددی مثل صداقت، عفت، عدالت و توکل برای «ما» و نکات منفی متعددی مثل خیانت، ظلم، نفاق و دروغ‌گویی برای «آن‌ها».

تاکنون سه شاهد مرتبط با تقابل تحلیل گردید. حال به سؤالاتی که قبلاً در نظریه وندایک از آن‌ها سخن به میان آمد پاسخ داده می‌شود:

- ۱- چه کسی هستیم؟ عبارت «فَكَذَلِكُ حَقٌّ» (پس ما نیز [هستیم]) در نامه ۱۷ که امام (ع) آن را در واکنش به قول معاویه یعنی عبارت «إِنَّا بَنُو عَبْدِ مَنَافٍ» (همانا ما فرزندان عبدمناف هستیم) به زبان آورده است، پاسخ این سؤال است. امام (ع) در عبارت مذکور با انتساب گروه خود به عبدمناف اطلاعاتی درباره هویت آن ارائه نموده است هر چند که پس از این عبارت با ذکر نام تعدادی از افراد خاندان خود مثل هاشم، عبدالمطلب و ابوطالب و نیز افرادی از خاندان معاویه همچون امیه، حرب و ابوسفیان به عدم شباهت افراد دو خاندان اذعان نموده و بدین ترتیب خاندان خود را برتر از خاندان معاویه و جایگاه گروهش را بالاتر از گروه او دانسته است.

علاوه بر این، قول امام (ع) در عبارتی از نامه ۲۸ یعنی «فَإِنَّا صَنَائِعُ رَبِّنَا» (پس همانا ما دست پرورده خدایمان هستیم) نیز پاسخی برای سؤال یاد شده است، زیرا امام (ع) در آن به معرفی گروه خود پرداخته و آن را تربیت یافته خداوند تلقی کرده و بالاترین جایگاه را برای آن در نظر گرفته است.

- ۲- چه کسانی از ما هستند؟ دوستان و دشمنان ما چه کسانی هستند؟

با توجه به این که دو سؤال بالا پاسخ یکسانی دارند، از همین رو با یکدیگر مطرح شده‌اند. عبارت «مِنَّا؟ النَّبِيُّ وَ مِنْكُمْ الْمُكَذِّبُ وَ مِنْنا أَسَدُ اللَّهِ وَ مِنْكُمْ أَسَدُ الْأَخْلَافِ وَ مِنْنا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ مِنْكُمْ صَبِيَةُ النَّارِ وَ مِنْنا خَيْرُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ مِنْكُمْ حَمَالَةُ الْحُطْبِ» از قول امام خطاب به معاویه در نامه ۲۸ پاسخ روشنی برای این دو سؤال است؛ زیرا در آن پیامبر، شیر خدا، دو سرور اهل بهشت و بهترین زنان جهانیان جزء گروه امام(ع) یعنی از «ما» و دوستان «ما» و تکذیب کننده و شیر هم‌پیمان‌ها و کودکان آتش و زن هیزم-کش جزء گروه معاویه و دشمنان «ما» هستند.

۳- چه رفتارهایی از ما انتظار می‌رود؟ چه اعمالی پسندیده و چه اعمالی ناپسند است؟ از آن جایی که این دو سؤال نیز تا حدی با هم شباهت دارند و یک عبارت دربردارنده پاسخ هر دو سؤال است با هم مطرح شده‌اند.

در عبارت «فَفَرَّقَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ أَمْسِ أَنَا أَمْنَا وَ كَفَرْتُمْ وَ الْيَوْمَ أَنَا اسْتَقَمْنَا وَ فُتِنْتُمْ» (پس دیروز میان ما و شما جدایی افکند که ما ایمان آوردیم و شما کافر شدید و امروز که ما پایدار ماندیم و شما فریب داده شدید) از زبان امام(ع) در نامه ۶۴ به این دو سؤال پاسخ داده است.

پاسخ سؤال اول در این عبارت نهفته است؛ زیرا از «ما» یعنی گروه امام(ع) به‌عنوان دست‌پرورده خداوند انتظار می‌رود که رفتارش در راستای پیروی از دین خدا باشد. چنین امری درباره «ما» صادق است، زیرا دو واژه «أَمْنَا» و «اسْتَقَمْنَا» در عبارت یاد شده بیان‌گر اطاعت بی‌قید و شرط «ما» از خداوند متعال است.

علاوه بر این، عبارت مذکور دربردارنده پاسخ سؤال دوم نیز هست، زیرا «أَمْنَا» و «اسْتَقَمْنَا» بیان‌گر اعمال پسندیده «ما» و «كَفَرْتُمْ» و «فُتِنْتُمْ» نشان‌گر اعمال ناپسند «آن‌ها» است.

۴- چه توانمندی‌ها و داشته‌هایی داریم؟ در عبارت «وَ فِي أَيْدِينَا بَعْدَ فَضْلِ النَّبُوَّةِ الَّتِي أَدَلَّلْنَا بِهَا الْعَزِيزَ وَ نَعَشْنَا بِهَا الدَّلِيلَ» (و پس از آن فضل نبوتی که با آن عزیز را دلیل کردیم و با آن دلیل را توان بخشیدیم در دستان ماست) در نامه ۱۷ به این سؤال پاسخ داده است.

در عبارت فوق، «فضل نبوت» جزء داشته‌های «ما» به‌شمار می‌آید که سبب توانمندی «ما» در خوار کردن عزیز و توان بخشیدن به دلیل شده است.

۵- در جایگاه قدرت باشیم یا ضعف؟ عبارت «لَمْ يَمْتَعْنَا قَدِيمُ عَزَّتَا وَ لَا عَادِي طَوْلَنَا عَلَى قَوْمِكَ أَنْ خَلَطْنَاكُمْ بِأَنْفُسِنَا» (عزت و قدرت دیرین ما در مقابل قوم تو مانع ما نشد که ما خودمان را با شما درآمیزیم) نامه ۲۸ نمایان‌گر جایگاه «ما» است و چنان‌که ملاحظه می‌شود دو واژه «عَزَّتَا وَ طَوْلَنَا» به معنی «عزت ما و قدرت ما» بر جایگاه «ما» نسبت به آن‌ها دلالت می‌کنند.

۶- اهداف و آمال گروه چیست؟ عبارت مشخصی برای پاسخ به این سؤال وجود ندارد، اما بر اساس شواهد تحلیل شده می‌توان دریافت که اهداف و آمال گروه امام(ع) عملی کردن احکام و دستورات اسلام است.

۲-۲-۲. شاهد مثال

طبق آن چه پیشتر بیان شد شاهد مثال اشاره به حوادث به‌وقوع پیوسته در گذشته است که موجب تأکید بیشتر بر صحت گفته‌ها و افزایش باور مخاطب می‌گردد. این مؤلفه از رویکرد وندایک در چند موضع از کلام امام(ع) مصداق پیدا کرده است:

اولین عبارت در نامه ۱۰ است آن‌جا که امام(ع) خطاب به معاویه فرموده است:

«فَأَنَا أَبُو حَسَنِ قَاتِلُ جَدِّكَ وَ خَالِكَ وَ أَخِيكَ يَوْمَ بَدْرٍ وَ ذَلِكَ السَّيْفُ مَعِيَ وَ بِذَلِكَ الْقَلْبِ أَلْفَى عَدُوِّي» (نامه/۱۰).
«پس منم ابوحسن قاتل جدت و دایی‌ات و برادرت در جنگ بدر و آن شمشیر با من است و با آن دل دشمنم را می‌افکنم» (نامه/۱۰).

امام(ع) در این عبارت خودش را قاتل جد، دایی و برادر معاویه دانسته و با کاربرد اسم اشاره «ذلک» به شمشیرش در نبرد با آنان اشاره کرده و یادآور شده که آن شمشیر با اوست و با آن دل، دشمنش را نقش زمین می‌کند.

مضمون این عبارت از سویی نمایان‌گر شجاعت امام(ع) و از سویی بیان‌گر تهدید معاویه است؛ زیرا امام(ع) با سخن گفتن از دل‌آوری‌اش در جنگ بدر و از پای افکندن سه نفر از نزدیکان معاویه به‌وسیله شمشیر و دل و جرأتی که با آنان به پیکار برخاسته او را ترسانده است.

مانند این شاهد مثال در نامه ۶۴ نیز به‌کار رفته است، هنگامی که امام(ع) با عبارت ذیل به معاویه گفته

است:

«عِنْدِي السَّيْفُ الَّذِي أَعْضَضْتَهُ بِجَدِّكَ وَ خَالِكَ وَ أَخِيكَ فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ» (نامه/۶۴).

«من شمشیری دارم که با آن جدت و دایی‌ات و برادرت را در یکجا به دندان گزیدم».

مضمون این شاهد مثال نیز مثل شاهد مثال در نامه ۱۰ است هر چند در همه الفاظ با آن یکسان نیست اما امام(ع) در شاهد مثال یاد شده از شمشیرش که با آن سه تن از خویشاوندان معاویه را در یک مکان به خاک افکنده، سخن به میان آورده است و منظور وی، کشته شدن آن‌ها به‌وسیله او در جنگ بدر است. نکته قابل ذکر درباره دو شاهد مثال مذکور این است که اولاً امام(ع) به بازنمایی شجاعتش به‌عنوان یکی از نکات مثبت «ما» پرداخته است. این در حالی است که به یک واقعه تاریخی نیز اشاره کرده است؛ زیرا همان‌طور که گفته شده «جد مادری معاویه: عتبه بن ربیع و دایی‌اش ولید بن عتبه و برادرش حنظله بن اُبی‌سفیان در جنگ بدر به‌دست امام(ع) کشته شدند» (ابن‌میثم ۱۳۷۵: ۶۳۹/۴).

اشاره امام(ع) به این واقعه انکارناپذیر که خود معاویه نیز از آن آگاه است سبب تأکید بر کلام امام(ع) و اثبات منظورش یعنی اتصاف به صفت شجاعت و نیز افزایش یقین معاویه به آن است.

سومین عبارتی که بر شاهد مثال دلالت می‌کند قول امام(ع) در نامه ۱۷ است آن‌جا که فرموده است:

«وَ لَمَّا أَدْخَلَ اللَّهُ الْعَرَبَ فِي دِينِهِ أَفْوَاجاً وَ أَسْلَمَتْ لَهُ هَذِهِ الْأُمَّةُ طَوْعاً وَ كَرْهاً كُنْتُمْ مِمَّنْ دَخَلَ فِي الدِّينِ إِمَّا رَغْبَةً وَ إِمَّا رَهْبَةً» (نامه/۱۷).

«و هنگامی که خداوند عرب را گروه گروه در دینش وارد کرد و این امت با اختیار و کراهت برای او سر تسلیم فرود آورد شما از کسانی بودید که یا از روی میل و یا از روی ترس وارد دین شدند» (نامه/۱۷).

امام(ع) در این عبارت ابتدا از نحوه وارد شدن عرب‌ها و سپس خاندان معاویه به دین اسلام سخن به میان آورده و یکی از رذایل این خاندان یعنی پذیرش اسلام به شکل ظاهری را با استفاده از شاهد مثال و با تکیه بر حقایق تاریخی برای او بازگو نموده است، زیرا چنان که منقول است: «امویان به اسلام نگریدند مگر برای دو مساله یا از روی میل به غنیمت و منفعت و یا از ترس لبه شمشیر» (موسوی، ۱۴۱۸: ۱۸۴/۴).

با توجه به مطالب مذکور در این شاهد مثال یکی از نکات منفی «آن‌ها» بر پایه یک واقعیت تاریخی که باعث رفع شک و تردید و افزایش اطمینان مخاطب می‌شود، در کلام امام(ع) نمایان شده است. علاوه بر موارد یاد شده، نامه ۴۸ نیز دربردارنده عبارتی است که بیان‌گر شاهد مثال است. در آن عبارت معاویه با الفاظ ذیل از سوی امام(ع) مورد خطاب واقع شده است:

«وَقَدْ دَعَوْتَنَا إِلَى حُكْمِ الْقُرْآنِ وَ لَسْتَ مِنْ أَهْلِهِ» (نامه/۴۸).

«و تو ما را به حکم قرآن فراخواندی درحالی که از اهل آن نیستی».

امام(ع) در این عبارت به عملکرد معاویه در فرا خواندن او به حکم قرآن اشاره نموده در حالی که او را پیرو قرآن ندانسته است.

این سخن امام(ع) یادآور «اقدام معاویه در جنگ صفین است که [دستور داد مصحف بزرگ دمشق را بر سر چند نیزه بستند] درحالی که [ندا می‌دادند ای مردم عراق میان ما و شما قرآن حاکم باشد] (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷). «[دستور مذکور از سوی معاویه در مشورت با عمروعاص صادر شد آن هنگام که] عمروعاص شکست لشکر شام را حتمی می‌دید و نقشه معاویه و عمروعاص در میان سپاه امام(ع) که در چند قدمی پیروزی نهایی بودند ایجاد تزلزل و شکاف کرد» (همان: ۱۷).

امام(ع) در این شرایط «عاملان فتنه را معرفی کردند و [خطاب به آن‌ها] چنین فرمودند: بندگان خدا من برای این که به کتاب خدا پاسخ گویم شایسته‌ترینم، اما معاویه و عمروعاص و ابن ابی معیط و حبیب بن مسلمه و ابن ابی سرح اصحاب دین و قرآن نیستند» (فرهمندپور، ۱۳۷۹: ۱۰۸).

بنابر آن چه درباره این شاهد مثال گفته شد، روشن می‌شود که امام(ع) یکی دیگر از نکات منفی معاویه یعنی عملی نکردن دستورات قرآن را با تکیه بر وقایع تاریخی نمایان ساخته است. به‌طور کلی از مجموعه مطالبی که درباره شاهد مثال بیان شد این نتیجه به‌دست می‌آید که مؤلفه مذکور هم در بازنمایی نکات مثبت «ما» و هم در بازنمایی نکات منفی «آن‌ها» در کلام امام(ع) به کار رفته است.

۳-۲-۲. سطح توصیف و میزان جزئیات

پیشتر بیان شد که سطح توصیف و میزان جزئیات به‌منظور بازنمایی نکات مثبت «ما» و نکات منفی «آن‌ها» به کار می‌رود و موجب تأکید بیشتر می‌شود. این مؤلفه در دو شاهد جهت آشکار ساختن نکات منفی

معاویه به‌عنوان «آن‌ها» در نامه‌های امام (ع) کاربرد یافته است. عبارت ذیل در وصف فریب‌خوردگی معاویه به‌وسیله دنیا در نامه ۱۰ از آن جمله است؛ آن‌جا که امام (ع) خطاب به او این‌گونه فرموده است:

«وَكَيْفَ أَنْتَ صَانِعٌ إِذَا تَكَشَّفْتُ عَنْكَ جَلَابِيبُ مَا أَنْتَ فِيهِ مِنْ دُنْيَا قَدْ تَبَهَّجْتَ بِرَبِّتَيْهَا وَ خَدَعْتَ بِلَدَّيْهَا دَعْتَكَ فَأَجَبْتَهَا وَ قَادَتَكَ فَاتَّبَعْتَهَا وَ أَمَرْتَكَ فَأَطَعْتَهَا» (نامه/۱۰).

«و تو چه کار می‌کنی اگر جامه‌های چیز از دنیا که تو در آنی کنار رود، دنیایی که با زینتش زیباتر شد و با لذتش فریفت، تو را فراخواند پس تو به آن پاسخ دادی، و تو را پیش برد پس تو از آن دنباله‌روی کردی و به تو فرمان داد و تو از آن اطاعت کردی.»

امام (ع) در این عبارت معاویه را با حالت استفهام مورد خطاب قرار داده و درباره عملکرد او در صورت کنار رفتن پرده‌های دنیا سؤال کرده ضمن این‌که از عمل دنیا و عکس‌العمل معاویه که در نهایت منجر به فریب خوردن او شده سخن به میان آورده است.

با تأمل درباره قول امام (ع) در این عبارت می‌توان برداشت نمود که دنیا مرحله‌به‌مرحله معاویه را فریب داده است. بدین ترتیب که در مرحله اول با زینت و لذتش زمینه را برای جذب معاویه فراهم ساخته و در مرحله دوم او را بدون تحکم به‌سوی خود فراخوانده و معاویه نیز بدون اکراه دعوتش را اجابت نموده است. این امر بسترساز مرحله سوم یعنی پیش‌بردن معاویه به‌وسیله آن شده درحالی‌که او بدون مقاومت از آن دنباله‌روی کرده است. همین امر سبب شده که دنیا در آخرین مرحله با زور و تحکم به او دستور دهد و او نیز بدون مخالفت دستورش را اطاعت کند.

بر اساس آنچه بیان شد این نتیجه به‌دست می‌آید که یکی از رذائل معاویه یعنی فریفتگی او در کلام امام (ع) با ذکر جزئیات و مرحله‌به‌مرحله توصیف شده است که توصیفی این‌چنینی موجب جای گرفتن آن در ذهن مخاطب و رفع شک و تردید او می‌گردد.

وصف تسلط شیطان بر معاویه از دیگر شواهد سطح توصیف و میزان جزئیات است که در نامه ۱۰ به آن اشاره شده است، عبارت ذیل گواه این مدعا است:

«قَدْ أَخَذَ الشَّيْطَانُ مِنْكَ مَأْخَذَهُ وَ بَلَغَ فِيكَ أَمَلَهُ وَ جَرَى مِنْكَ مَجْرَى الرُّوحِ وَ الدَّمِ» (نامه/۱۰).

«شیطان جایگاهش را از تو گرفت و در تو به آرزویش رسید و مثل جاری شدن روح و خون در تو جاری شد (جزء روح و خون تو شد).

امام (ع) در این عبارت از نحوه نفوذ شیطان به درون معاویه و تسلطش بر او سخن به میان آورده است. از گفته امام (ع) برمی‌آید که تسلط شیطان بر معاویه در سه مرحله صورت گرفته است بدین ترتیب که شیطان در مرحله اول جایگاهی را برای خود در وجود معاویه برگرفته و در مرحله دوم در آن جایگاه آرزویش را محقق ساخته و در مرحله سوم وجود او را فراگرفته و جزئی از آن شده است. با این توضیحات تسلط شیطان بر معاویه به‌عنوان یکی از صفات ناپسند او در بیانات امام (ع) مرحله‌به‌مرحله به وصف کشیده شده است.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر نتایجی را دربرداشت که اهم آن‌ها عبارتند از:

- ایدئولوژی امام علی (ع) و معاویه منجر به قطب‌بندی میان آن دو به‌عنوان دو گروه و به‌عبارت دیگر تقابل «ما» و «آن‌ها» گردیده است این در حالی است که امام (ع) با ارائه اطلاعاتی درباره هویت گروه خود به‌عنوان فرزندان هاشم و معرفی اعضای گروهش که متصف به صفات پسندیده هستند و اعمال گروهش که در راستای پیروی از دین خداست، جایگاه گروه خودی را اعتلا بخشیده و نیز با ارائه اطلاعاتی درباره هویت گروه غیرخودی به عنوان فرزندان امیه و معرفی اعضای آن که متصف به صفات ناپسند هستند و اعمال آن که در راستای سرپیچی از دین خداست، جایگاه گروه غیرخودی را تنزل داده است.
- تقابل «ما» و «آن‌ها» در مقایسه اصل و نسب، صفات پسندیده و ناپسند، دوستان و دشمنان و اعمال آن دو گروه نمود یافته است.
- سطح توصیف و میزان جزئیات جهت بازنمایی برخی صفات ناپسند معاویه به کار رفته است.
- برخی از نکات مثبت «ما» و برخی از نکات منفی «آن‌ها» با به‌کارگیری شاهد مثال بازنمایی و سبب افزایش باور مخاطب شده است.
- به نظر می‌رسد که در نتیجه تقابل امام (ع) با معاویه «اعتقاد راستین به دین اسلام» در برابر «انحراف از دین اسلام» ایدئولوژی‌هایی هستند که در گفتمان امام (ع) متجلی شده‌اند.
- شرافت نسب، خلوص، ایمان به خدا، معاشرت با نیکان و شجاعت به‌عنوان مهم‌ترین نکات مثبت «ما» و نفاق، کفر، معاشرت با بدان، پیروی از شیطان به‌عنوان مهم‌ترین نکات منفی «آن‌ها» در گفتمان امام (ع) بازنمایی شده است.

منابع

- نهج البلاغه.

- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه الله. (۱۳۷۵). **جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید**، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، بی‌چاپ، تهران: نشر نی.
- ابن‌عساکر، علی بن الحسن. (۱۹۹۵). **تاریخ مدینه دمشق**، بی‌چاپ، بیروت: دارالفکر.
- ابن‌میثم، میثم بن علی. (۱۳۷۵). **ترجمه شرح نهج البلاغه ابن‌میثم**، ترجمه قربان‌علی محمدی مقدم، علی اصغر ترابی یحیی‌زاده، محمد صادق عارف، حبیب‌الله روحانی، محمدرضا عطایی، بی‌چاپ، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- اسماعیل‌زاده، حسن، احمدزاده، پرویز و رحمانی، عاطفه. (۱۴۰۱). «بازتاب مؤلفه‌های حکمرانی امام علی (ع) در تقابل با سیاست‌های معاویه بر اساس روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام)». **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۷-۲۴.
- ایزدی، کامران و جانی‌پور، محمد. (۱۳۹۰). «تحلیل و نقد نامه‌های معاویه به امیرالمؤمنین (ع)». **مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث**، شماره ۱، ۵-۴۳.
- بابایی آملی، ابراهیم. (بی‌تا). **فرهنگ اعلام نهج البلاغه**، بی‌چاپ، قم: آئین دانش.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۹). **روش عملیاتی تحلیل گفتمان**، چاپ اول، تهران: انتشارات سروش.
- پالتریج، برایان. (۱۳۹۹). **درآمدی بر تحلیل گفتمان**، ترجمه طاهره همتی، چاپ دوم، تهران: نشر نویسه پارسی.
- جلیلیان، مریم، خاقانی اصفهانی، محمد و زرکوب، منصوره. (۱۳۹۲). «بازتاب هنر تصویر بر سبک نامه‌های امام علی (ع) به معاویه»، **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، شماره ۴، ۱-۱۸.
- سلطانی، سید علی‌اصغر. (۱۳۹۷). **قدرت، گفتمان و زبان**، چاپ ششم، تهران: نشر نی.
- غیثیان، مریم‌سادات. (۱۳۸۶). «بازنمایی ما و آن‌ها: تصویر سفیدپوستان و مسلمانان در نشریات غرب پس از یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱»، **فصلنامه رسانه**، شماره ۴ (۷۲)، ۲۰۵-۲۱۳.
- غیثیان، مریم‌سادات. (۱۳۸۶). **بازنمایی اسلام در نشریات آمریکا و انگلیس قبل و بعد از یازدهم سپتامبر بر پایه تحلیل گفتمان انتقادی**. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۹۹). **تحلیل گفتمان انتقادی**، ترجمه روح‌الله قاسمی، چاپ دوم، تهران: انتشارات اندیشه احسان.
- فرهمندپور، فهیمه. (۱۳۷۹). **سیری در تطور خلافت اسلامی از آغاز تا پایان سفیانیان (۱۱-۶۴ق)**، چاپ اول، بی‌چاپ: انتشارات بضعه الرسول.
- فیض‌الاسلام اصفهانی، علی‌نقی. (۱۳۶۸). **ترجمه و شرح نهج البلاغه**، بی‌چاپ، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- قائدان، اصغر. (۱۳۷۶). **تحلیلی بر مواضع سیاسی علی‌بن‌ابی‌طالب پس از رحلت پیامبر (ص) تا قتل عثمان بن عفان**، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- قجری، حسینعلی، نظری، جواد. (۱۳۹۲). کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه شناسان.
- القمی، الخزاز. (۱۴۰۱). کفایه الاثر، تحقیق عبداللطیف الحسینی، الکوهمری الخوئی، بی‌جا، بی‌جا: انتشارات بیدار.
- لاک، تری. (۱۳۹۳). تحلیل گفتمان انتقادی، ترجمه رضا خیرآبادی، سیما بهمنی، سمیرا بهمنی، چاپ اول، تهران: انتشارات خط سفید.
- محلاتی، ذبیح‌الله. (۱۳۸۴). کشف الهاویه در اعمال و زندگانی معاویه، بی‌جا، تهران: مرکز نشر کتاب.
- مقریزی، (بی‌تا). بنی‌هائیم و بنی‌امیه، ترجمه و شرح سید جعفر غضبان، بی‌جا، بی‌جا: بی‌نا.
- موسوی، عباس‌علی. (۱۴۱۸). شرح نهج‌البلاغه، بی‌جا، بیروت: دارالرسول الاکرم(ص).
- Van Dijk, T. (2000). **Ideology and discourse: A multidisciplinary Introduction**. Barcelona: Pompeu Fabra University